

Indoeuropeerna och det centraleuroasiatiska kulturkomplexet. /Stefan Arnborg

Den 2 februari 1786 höll språkvetaren och juristen William Jones ett föredrag för "the Asiatic Society on the history and culture of the Hindus". En mening i föredraget har blivit legendarisk. Efter en jämförelse av grekiska, latin och det indiska språket sanskrit konstaterar han: "Ingen språkvetare kan undersöka dessa tre språk utan att komma till uppfattningen att de har utvecklats från ett gemensamt språk som, kanske, inte längre finns". I själva verket hade flera språkvetare sedan 1500-talet ställt upp liknande hypoteser, men den här gången var tiden mogen och genomslaget blev bedövande starkt. Det postulerade språket fick snart nog ett namn, Proto-Indo-Europeiska (PIE), och i familjen indoeuropeiska språk inlemmades snart, som Jones redan förmodat, de keltiska, iranska, germanska, baltiska och slaviska språkfamiljerna. Halva världens befolkning talar ett språk som stammar från PIE. Frågan vem som talade PIE, liksom var och när det talades, är en av de mest studerade och mest gäckande frågorna om vår förhistoria. Varför fick språkfamiljen en sådan spektakulär spridning? Finns det fortfarande en fördel för språken och dess talare, och vari består den i så fall? Frågan har en djup betydelse för vår kulturella identitet. Den har också tragiskt nog missbrukats i rasistiska syften.

Forskningen om indoeuropeerna har pågått i styvt tvåhundra år, men det vore en överdrift att säga att full klarhet råder om hur det var. Hemlandet, där språket talades, har olika forskare placerat på i stort sett varje plats i Asien och Europa, ivrigt påhejade av de folk som för tillfället råkar bo där. Exempelvis lanserade Olof Rudbeck i Atlantica redan hundra år före James föredrag hypotesen, underbyggd med fantasirika ordtolkningar, att de klassiska medelhavscivilisationerna skapats av svenskar (götar) som sökt sig söderut. Den hypotesen vann tillfälligt en viss acceptans även utanför Sverige och Edward Gibbon verkar ha trott på den. Men idag har tillämpningen av kol-14-datering och DNA-analys visat att kulturspridning och folkströmmar i sen stenålder och tidig bronsålder snarast utgick från trakterna kring Svarta Havet.

Inte bara platsen utan också tidpunkten då PIE talades är fortfarande osäker och uppskattningarna varierar med fyratusen år mellan olika forskare. Spridningen av språken måste ha berott på någon avgörande fördel. Flera hypoteser har kunnat avfärdas: den ariska ras som omnämns i de urgamla indoeuropeiska skrifterna Rig Veda och Avesta fick tidigt uppmärksamhet, särskilt efter publiceringen av Darwins urvalsteori. I Rig-Veda tycks dock arier inte nödvändigtvis vara en rasbeteckning utan snarare en kulturell identitet. Ariar är de som offrar på rätt sätt och med rätt språk, och åkallar rätt gudar, den himlaskara som har satt tydliga spår i grekisk, romersk och germansk hedendom. Rasen har inte kunnat ges egenskaper som förklarar den snabba spridningen utom möjligen laktotolerans som underlättar den ekonomiskt fördelaktiga övergången till mejerivarubaserad diet och på några generationer ger en längre och starkare befolkning. IE-språken talas och sprids av människor som inte har mycket genetiskt gemensamt med de indo-iranska arierna, och för att sprida språket krävs något som får andra än den egna släkten att tala det. Inte heller språken själva innehåller av allt att döma fina egenskaper som inte kan lånas till andra språkfamiljer om behovet är stort.

Forskarna har vilseletts av de språkfragment som använts för att lokalisera hemlandet. Eftersom det finns en gemensam rot som i svenskan omformats till ordet lax, föreföll det klart att hemlandet måste ligga vid en havskust med lax, till exempel vid Östersjön. Men i de utdöda tokariska språken som talades i centralasiatiska halvöknar fanns ett ord från samma rot som bara betydde fisk i största allmänhet, och fisk fanns i alla större vattendrag. Likaså kan ord för lövträd (björk, bok) ha flyttats mellan olika träddarter som fanns i olika regioner. Bin och honung bör däremot ha funnits i hemlandet vilket utesluter större delen av asien som av allt att döma saknade vildbin. Slutligen innehåller vitt spridda indoeuropeiska språk besläktade ord för transportteknik: hjul, vagn, resa med vagn, och tistelstäng. Om de har ärvts från PIE kan språket inte gärna ha spjälkat av slaviska, indo-iranska, germanska och keltiska språk tidigare än för knappt 6000 år sedan, eftersom arkeologerna

ingenstans har hittat tecken på hjulförsedda fordon mer än 5500 år gamla. Transportterminologin kan i princip ha lånats in till de avspjälkade språkfamiljerna, men lingvister som undersökt saken noga ser tydliga tecken i termernas fonologiska variationer på att de faktiskt är ärvda snarare än lånade[Ringe, 2005].

Kan tecken i jorden, extraherade av arkeologer, säga något om det indoeuropeiska hemlandet? De spår som hittas vid utgrävningar kommer från boplatser, kultplatser och gravplatser, och huvudintresset riktas mot hur den materiella kulturen utvecklats och spridits. I inget fall före utvecklingen av skrift syns direkta tecken på vilket språk som talades. David Anthony utvecklar vad som tills nyligen såg ut att bli den definitiva lösningen på frågan om indoeuropeernas hemland i boken *The Horse, the Wheel and Language* (2007, Princeton University Press). Genom ett tråget detektivarbete lyckas han ge en övertygande bild av hur PIE-kulturen utvecklades för ca 6000 år sedan (nästan samtidigt med framväxten av de första städerna i Mellanöstern), då en ny boskaps- och hästbaserad, ofta nomadiserande, kultur uppstod på stepperna norr om Svarta Havet och Kaukasus, snart följd av kollapser i de gamla europeiska jordbrukarsamhällena. Kulturen åtföljdes av gravhögar för eliten, boskapsoffer och hästoffer, och krigsvapen snarare än jaktvapen i gravarna. Detta är stepphypotesen eller Kurganhypotesen som framför allt förespråkats av den litauiska arkeologen Marya Gimbutas (1956). Hon ställde steppkulturens manliga råskinnsideal mot den fredligare och mer jämställda kultur som präglade det 'gamla europa' som föll när steppnomaderna trängde in i mellaneuropa. Men stepphypotesen har funnits med i bilden sedan minst 1920-talet (V. Gordon Childe: *The Aryans : A study of Indo-European origins*, New York: Alfred A. Knopf, 1926). Childes genomgång av kunskapsläget på 20-talet är häpnadsväckande modern och visar att de viktigaste bitarna i Anthonys pussel har funnits länge. Boken ligger idag bara något knapptryck bort på internet efter skanningen av de stora bibliotekens copyrightfria litteratur.

Den amerikanske centralasienforskaren Christopher Beckwith har i sin bok *"Empires of the Silk road"* (Princeton University Press 2009) gjort en högtintressant egen tolkning av den kulturella utvecklingen i europa och asien. Han ser sidenvägen som en central företeelse i det ursprungligen indo-europeiska centraleuroasiatiska kulturkomplexet (CECC), och betraktar sidenvägen som en kedja av kulturer starkt intresserade av krig och handel med lyxvaror, och en dominerande faktor i utvecklingen av de perifera stater (Grekland, Rom och Kina) som vi brukar se som civilisationens vagga. Varför började man för två-tre tusen år sedan ställa större frågor om samhällets styrning och moralfrågor med liknade tendenser både väster, öster och söder om CECC, om de inte grott upp under någon nu förlorad del av CECC? De tidiga grekiska och kinesiska filosoferna hade ofta någon anknytning till centralasien. Varför lånade sumererna orden för kontrakt och ed från de indoeuropeiska hittiterna i Turkiet, om inte begreppen också kommit därifrån, kanske som ingredienser i ett embryo till handelsrätt? Den centralasiatiska kulturen var öppen för alla oberoende av ursprung, om man bara lärde sig ett indoeuropeiskt språk och blev klient åt någon hövding. Därefter kunde man söka sig ut i periferin och skaffa egna klienter. Men CECC har också tagits upp av samhällen där språket inte är indoeuropeiskt: Beckwith beskriver ingående hur araber, mongoler, turkar och japaner, med olika variationer, har tagit till sig och vidareutvecklat krigaretoset och andra delar av CECC. Huvudtesen i hans bok är att sidenvägen inte ska betraktas som en pipeline för transport av varor mellan öst och väst. Transporten var bara det för randstaterna i Kina och Europa synliga tecknet på en väldig ekonomi driven av nomadisk bostadskötsel, metallurgi och krigarhövdingarnas behov att förse sina livvakter med ofattbara mängder av lyxföremål för att försäkra sig om deras hjälp i detta och nästa liv. Sidenvägen skapades alltså av steppnomaderna och deras exportvaror var livsmedel, ylle, metall, krigare och stridshästar som assyrier, greker och kineser gärna bytte till sig mot guld, silver och siden. Han håller också upp en spegel framför oss när han diskuterar hur detta etos utvecklats och tillämpats fram till modern tid. De var enligt hans synsätt det utvecklade CECC snarare än den naturvetenskapliga revolutionen som drev Portugal och andra europeiska sjöfartsnationer att öppna de sjöburna handelslederna till Asien och Amerika. Men den centralasiatiska steppkulturens öde beseglades, tror Beckwith, inte av konkurrensen från

européerna utan av traktaten i Nerchinsk 1689 där norra Asien delades upp mellan Kina och Ryssland. Efter erövringen av stepplandet undertrycktes dess kultur och området sjönk ner i armod. Utanför X'ian i Kina finns en monumentalstaty av kejsaren Wu Di (156–87 BCE), som får äran att ha öppnat sidenvägen i den kinesiska historieskrivningen. Det var väl snarare så att han upptäckte sidenvägen. Hans efterträdare på 18-1900-talet stängde den.

Det kan förefalla märkligt att forskare ofta har svårt att komma överens om hur historiska och förhistoriska förlopp har sett ut och vad som varit pådrivande faktorer. Bland de många hypoteserna om PIE finns ytterligare en som inte alls är avlivad, nämligen att den enorma spridningen av språkfamiljen måste ha ett samband med en stark kulturell/ekonomisk faktor av större dignitet än hästen, och då finns bara jordbrukets spridning att välja på. En tydlig parallell till en sådan utveckling finns i Afrika, där de vitt spridda bantuspråken numera anses ha spritts genom övergången till jordbruk. En tongivande talesman för denna hypotes är Colin Renfrew. Med detta synsätt blir den anatoliska halvön för niotusen år sedan en naturlig födelseplats för PIE. Det återstår att förklara varför PIE tycks ha innehållit termer användbara för boskapsskötsel men inte för jordbruk, liksom hur många språk långt från varandra fått samma ord för transporttermer. Den anatoliska hypotesen har nyligen fått stöd från oväntat håll, nämligen den statistiska bioinformatiken, som utvecklat sofistikerade metoder att kartlägga evolutionen av människans och andra arters gener, både till tid och plats. Nyligen publicerades i den naturvetenskapliga tidskriften *Science* ett stöd för den "anatoliska hypotesen" (*Science* 24 August 2012: 957-960), en uppföljare till en preliminär rapport från 2003. Upphovsmannen, Quentin Atkinson, har med den nygamla 'bayesianska' metoden fått ett starkt statistiskt stöd för den anatoliska hypotesen. Hans grupps modell innehåller många men tämligen enkla fakta: moderna IE-språk och deras ords förmodade släktrelationer i en liten vokabulär (Swadesh-listan) av grundläggande ord som måste ha funnits i alla språk och som kan antas förändras långsammare än modebetonade och teknikrelaterade ord. Därutöver motsvarande för ett litet antal utdöda men dokumenterade språk i IE-familjen, och geografiska koordinater för de platser där språken talades. Därifrån kan man, om än inte utan osäkerhet, dra slutsatser om var och när ursprungsspråken för våra språkfamiljer talades.

Frågan uppstår naturligt om det högtintressanta pusselläggande som traditionella arkeologer och antropologer ägnar sig åt ger tillförlitligare resultat än den flod av data som ligger till grund för Atkinsons statistiskt motiverade slutsatser. Forskarna är djupt oeniga och temperaturen blir ibland hög på bloggar och i maillistor på internet. De metoder som använts för att datera separationer mellan nya arter i biologin har faktiskt föregångare i lingvistik, den så kallade glottokronologin som skapades på 1950-talet av Swadesh för att datera språk och språkfamiljers uppkomst, och sedan både förkastats och återupprättats några gånger. Men de statistiska bioinformatiska metoderna är både mer förfinade och mer exakta, i den meningen att de också kan ge goda feluppskattningar: de blir mer exakta genom att tala om hur osäkra resultaten är. Men det finns en omständighet som skiljer de biologiska tillämpningarna från de lingvistiska: det finns ingen möjlighet att exakt datera språk som talades innan skriften skapades, men just skrift och skriv- och läskunniga eliter bör rimligen ha en avsevärd inverkan på språkens evolutionstakt. Därmed blir de uppskattningsbara evolutionstakterna för skrivna språk systematiskt annorlunda än de för förhistoriska språk som enbart talades. Den typen av osäkerhet är viktig och har ännu inte hanterats i de statistiska modellerna. En tidig invändning mot glottokronologin var att Swadesh's ordlista visserligen i medeltal byts ut till ca 14% under 1000 år, men bara under historisk tid. Isländska språket har en väsentligt lägre innovationstakt. Det kan bero på mindre analfabetism eller på hur kommunikationen med omvärlden praktiskt ser ut.

Som amatör kan man bara beundra dessa trägna forskare och hoppas att gåtan slutligen ska få en lösning som kan accepteras som sanning. Mycket data återstår att analysera. Med nya metoder för arkeologisk DNA-analys på både människor, husdjur och grödor, liksom förfinad förståelse för språks utveckling är möjligheterna stora att finna de pusselbitar som ger gåtans lösning. Men vi är

inte där än.